Informele aspecten van sociaal kapitaal

Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998

Peer Scheepers en Jacques Janssen[1]

Summary

Informal aspects of social capital. Developments in the Netherlands 1970-1998

In this contribution we set out to answer questions related to the supposed decline of social capital in Dutch society over the period 1970-1998. We conceptualise informal aspects of social capital as pertaining to informal social relationships and mutual trust that may provide individuals with extra resources to produce all kinds of utilities. The operationalisation refers to social contacts (with family, neighbours and friends), voluntary help provision, the participation in volunteer work and the level of trust. Using longitudinal data collected over the period 1970-1998, we test hypotheses on the decline of social capital in the Dutch population in general as well as within specific social categories related to denomination, marital status, and cohort. We find that, in general, there is no sign of declining social capital over the period of investigation. It turns out that regular church attenders, married people, the middle class, and, particularly, the cohort of baby-boomers have high levels of social capital.

1. Inleiding en vraagstelling

Veel Nederlanders maken zich zorgen over de verslapping van de gemeenschapsband en de daarmee gepaard gaande teloorgang van de moraal. In allerlei gruwelijke incidenten zien zij een grond voor pessimisme. Het komt voor dat mensen pas na enkele dagen of zelfs na enkele weken dood worden aangetroffen in hun huis; het komt voor dat jeugdigen in het openbaar mensen aftuigen zonder dat omstanders ingrijpen; en het komt voor dat collectanten, die zich belangeloos voor een gemeenschappelijk doel inzetten, worden beroofd. De indruk zou voorts kunnen ontstaan dat in de westerse samenlevingen familie- en vriendschapsbanden te lijden hebben onder wat Lane (2000) 'een tragische erosie' heeft genoemd. Volgens Dorien Pessers, die Lane in haar column in *de Volkskrant* (september 2000) instemmend citeerde, zou het monoculturele drama dat Lane beschrijft wel eens veel groter kunnen zijn dan het veel besproken multiculturele drama.

Op grond van eerdere bevindingen weten wij echter dat de genoemde incidenten, hoe triest ook, veeleer uitzonderingen zijn dan regel. Vele burgers zetten zich nog steeds actief in

voor gemeenschappelijke kwesties en daar is de afgelopen decennia weinig verandering in gekomen (Sociaal en Cultureel Rapport, 1998). Sterker nog: het Sociaal en Cultureel Planbureau signaleert, wanneer het gaat over de inzet voor 'de gemene zaak', dat er geen sprake is van een dalende trend. De bereidheid van Nederlanders om te gaan stemmen bij verkiezingen is nauwelijks veranderd, er is een toename in de deelname aan demonstraties en handtekeningenacties en ook zijn er in het midden van de jaren negentig meer mensen actief georganiseerd (op het gebied van recreatie) dan in de jaren zeventig (SCR, 1998). Terwijl vele 'traditionele organisaties' hun ledental zagen teruglopen, zijn er vele 'eigentijdse tertiaire organisaties' die hun ledental enorm zagen groeien, zodat het totale aantal leden van alle organisaties gezamenlijk in de tweede helft van de jaren negentig veel groter was dan in het begin van de jaren tachtig. *Last but not least,* de deelname aan georganiseerd vrijwilligerswerk is zo goed als stabiel (SCR, 1998). Terwijl Jolles in 1959 de ondergang van de verenigingssamenleving voorspelde, neemt het aantal verenigingen juist toe en zijn mensen lid van steeds meer verenigingen, zij het dat de lidmaatschapsduur afneemt en men zich pragmatischer opstelt (Janssen, 1994). In ieder geval kan men vaststellen dat de mensen in een individualiserende samenleving steeds meer op maat bediend willen worden en dus het aantal verenigingen toeneemt.

Men zou kunnen tegenwerpen dat het allemaal indicaties zijn van min of meer georganiseerde gemeenschappelijke activiteiten of slechts giro-activisme, terwijl de echte veranderingen hebben plaatsgevonden in de ongeorganiseerde, informele sfeer tussen mensen: de mensen kennen elkaar niet meer, zij vertrouwen elkaar niet meer, gaan niet meer bij elkaar op bezoek en hebben dientengevolge ook geen idee van de eventuele hulpbehoeften van anderen. En dat was vroeger wel anders! Maar zou het vroeger echt beter zijn geweest? Gingen de Nederlanders toen vaker bij hun familie, vrienden, kennissen en buren op bezoek? Waren zij meer of eerder bereid om de helpende hand toe te steken? Vertrouwden zij elkaar toen meer? Het zijn dergelijke vragen waarop wij in deze bijdrage een antwoord willen geven vanuit longitudinaal empirisch onderzoek. Sinds de studie van Putnam (1995) verscheen, worden dergelijke vragen gekoppeld aan het sociaal kapitaal van de samenleving. Op Putnams studie en daaraan verwante bijdragen gaan wij eerst in. Wij zullen daar enkele beredeneerde verwachtingen aan ontlenen, die in het empirische gedeelte van deze studie getoetst worden.

2. Sociaal kapitaal: theorievorming en longitudinale ontwikkelingen

2.1 Theorievorming: conceptualisaties en operationalisaties

Zoals vele andere begrippen, wordt het begrip 'sociaal kapitaal' op vele en vaak uiteenlopende wijzen geconceptualiseerd (Portes, 1998; Dekker, 1999). Met name het niveau waarop men sociaal kapitaal meet of waarneemt, varieert. In de klassieke studie van Becker (1964) staan de individuen centraal. Naast het menselijk kapitaal dat zij vergaren door opleiding en training, verzamelen zij sociaal kapitaal in de vorm van hechte sociale netwerken waarbinnen

gedeelde normen van wederkerigheid heersen. In tegenstelling tot Becker, voor wie sociaal kapitaal een kenmerk van het individu is, omschrijft Coleman (1988) sociaal kapitaal expliciet als een kenmerk van relaties tussen mensen die deel uitmaken van een groep in de samenleving. Ook bij Bourdieu (1985) is sociaal kapitaal een kenmerk van relaties. Sociaal kapitaal draait bij hem om hulpbronnen die zijn gerelateerd aan een duurzaam netwerk van wederkerige en als zodanig erkende relaties, zoals die met name bestaan in het lidmaatschap van een groep. Sociaal kapitaal is dan een geaggregeerde kwantiteit van feitelijke of potentiële hulpbronnen, waartoe men in principe toegang heeft en die voortkomt uit het netwerk van sociale relaties. Fukuyama (1999) kiest een soortgelijk perspectief als Bourdieu en Coleman wanneer hij sociaal kapitaal omschrijft als een set van informele waarden en normen die worden gedeeld door groepsleden en waardoor samenwerking tussen hen mogelijk wordt.

De voorgaande omschrijvingen bevatten uiteenlopende conceptualisaties inzake het niveau waarop sociaal kapitaal zich bevindt: sociaal kapitaal kan een kenmerk zijn van het individu (Becker), of een kenmerk van een sociale groep (Coleman), of zelfs een kenmerk van de samenleving (Bourdieu en Fukuyama). Dat is betrekkelijk problematisch, tenminste wanneer men op een gestructureerde en systematische wijze observaties wil doen om vast te stellen in welke mate sociaal kapitaal voorradig is. Paxton (1999) merkt dienaangaande op dat in theoretische studies weinig aandacht bestaat voor het niveau (micro-, meso-, of macro-) waarop sociaal kapitaal wordt geconceptualiseerd. Maar in recentere, meer empirische studies wordt gekozen voor een perspectief waarbij systematische observaties, zowel op micro-, als macroniveau wel mogelijk zijn (Putnam, 1995; Brehm & Rahn, 1997; Paxton, 1999).

In deze bijdrage kiezen we ervoor om de mate van sociaal kapitaal vast te stellen bij individuen: die kunnen van elkaar verschillen in de mate waarin zij over sociaal kapitaal beschikken, net zoals zij van elkaar verschillen in de mate waarin zij over andere vormen van kapitaal beschikken. Wanneer men soortgelijke of identieke observaties bij individuen in een ander land of op een ander tijdstip doet, kan men vergelijkende uitspraken doen over het sociaal kapitaal als macrokenmerk. Dergelijke vergelijkingen kunnen gaan over verschillen tussen landen. Maar de theorievorming gaat vooralsnog vooral over interessante longitudinale vergelijkingen, zoals we zullen laten zien. Vervolgens kan men dat macrokenmerk ook weer desaggregeren naar het microniveau, in casu naar individuen, die behoren tot uiteenlopende sociale categorieën. Aldus kunnen we dan ook vergelijkingen maken tussen sociale categorieën in de mate waarin ze verschillen wat betreft sociaal kapitaal. Dat zullen we in het onderstaande trachten te doen.

Maar de bovenstaande conceptualisaties zijn nog betrekkelijk 'leeg'. Wat wordt er inhoudelijk bedoeld met sociaal kapitaal? Volgens Putnam (1995) zijn vooral het formele engagement en het sociale vertrouwen indicatief voor de mate van sociaal kapitaal (Dekker, 1999; Stolle, 1999). Ten aanzien daarvan is in Nederland reeds aangetoond dat beide de tand des tijds min of meer hebben doorstaan (SCR, 1998; Dekker & De Hart, 1999). De discussie die erover ontstond, ging primair over de beperkte conceptualisatie van sociaal kapitaal, omdat het vooral, zo niet uitsluitend ging over formele en georganiseerde aspecten (bijvoorbeeld lidmaatschap van allerlei intermediaire organisaties), terwijl informele en ongeorganiseerde

aspecten buiten beschouwing bleven. In dit verband merken we op dat ook Komter (2000) constateert dat in de discussie over solidariteit meer aandacht besteed wordt aan de formele dan aan de informele aspecten. Maar in een recentere studie erkent Putnam (2000) dat ook allerlei informele contacten beschouwd dienen te worden als aspecten van sociaal kapitaal. Daarom willen wij in deze bijdrage vooral stilstaan bij de informele aspecten van sociaal kapitaal.

Onder informele aspecten van sociaal kapitaal verstaan wij de mate waarin individuen en groepen op basis van onderlinge informele, c.q. ongeorganiseerde, relaties en wederzijds vertrouwen extra hulpbronnen kunnen activeren die nuttig kunnen zijn voor de productie van bepaalde goederen. Met name Portes (1998) legt veel nadruk op het conceptuele onderscheid tussen enerzijds het hebben van vrijwillige informele contacten en relaties en anderzijds de extra hulpbronnen die daarmee mogelijkerwijs geactiveerd kunnen worden. In die zin vormen vrijwillige informele relaties de 'conditio sine qua non' voor sociaal kapitaal: men dient over informele sociale relaties te beschikken om eventueel gebruik te kunnen maken van de potentiële hulpbronnen die daarin schuilgaan. Maar Flap (1999) maakt dat onderscheid niet zo strikt. Hij beschouwt zowel allerlei variaties van (informele) verbintenissen als de daaruit mogelijkerwijs te verkrijgen hulpbronnen als aspecten van sociaal kapitaal. Voor de duidelijkheid noemen wij een tweetal voorbeelden die betrekking hebben op twee kernaspecten van sociaal kapitaal. In buurten met regelmatige onderlinge contacten en waar de mensen elkaar kennen (de 'conditio'), kunnen kinderen vrijer spelen en hebben de volwassenen gemiddeld meer tijd voor andere activiteiten dan het letten op hun kinderen. In een land waarin het vertrouwen bestaat dat goederen op tijd en intact geleverd worden omdat er op werkplaatsen voldoende sociale controle is (de 'conditio'), draait de economie *ceteris paribus* soepeler en beter.

In navolging van Portes (1998) en Paxton (1999) willen wij benadrukken dat de vrijwillige, informele sociale contacten die individuen onderhouden met familieleden, vrienden, kennissen en buren, dus een belangrijk informeel aspect van sociaal kapitaal vormen. De kwaliteit van deze contacten kan natuurlijk sterk variëren, van oppervlakkig tot diepgaand, van incidenteel tot frequent, zoals Flap (1999) terecht opmerkt. Desalniettemin is er een gemeenschappelijk kenmerk: het zijn min of meer vrijwillige associaties tussen mensen, die als zodanig voorwaarden voor of aspecten van sociaal kapitaal vormen, zowel van individuen, van groepen als van de samenleving als geheel. Daarnaast willen wij aanvoeren dat wanneer mensen bereid zijn tot wederzijds hulpbetoon, dat evenzeer resulteert in vrijwillige en informele sociale contacten. Met andere woorden: wanneer mensen ongeorganiseerd vrijwilligerswerk verrichten en onbetaalde hulp verlenen, beschouwen wij dat evenzeer als min of meer vrijwillige informele relaties die als zodanig eveneens als voorwaarden voor of aspecten van sociaal kapitaal kunnen worden begrepen.

Een ander centraal aspect van sociaal kapitaal dat Putnam (1995) en nadien ook Fukuyama (1995, 1999) en Paxton (1999) op de onderzoeksagenda hebben gezet, betreft het vertrouwen van burgers. Dat wil zeggen het vertrouwen in instituties alsook het algemene vertrouwen in de medemens. Paxton noemt dit de 'subjectieve' omschrijving van die 'objectieve'

verbintenissen, die door het individu als wederzijds en vertrouwenwekkend beschouwd worden (1999). Vertrouwen is de smeerolie van allerlei sociale interacties zonder welke mensen niet soepel kunnen samenwerken. Fukuyama (1999) definieert dit aspect van sociaal kapitaal als de set van informele normen waarop het wederzijds vertrouwen gebaseerd is. Dat uit zich in de waarheid spreken, verplichtingen nakomen en wederkerigheid. Mensen vertonen dit vertrouwen in de mate waarin zij vertrouwen hebben in elkaar alsook in de grote maatschappelijke instellingen (religie en politiek, justitie en politie). Vandaar ook, aldus Fukuyama, dat de Russische economie niet functioneert, hoeveel geld men er ook in pompt. De goederen komen te laat of verdwijnen omdat de deelnemers aan het economisch verkeer elkaar onvoldoende vertrouwen. Vanuit het model van het klassieke *prisoner's dilemma* kiest men steeds voor zichzelf en loopt men daardoor collectief schade op. Putnam (1995) heeft uitvoerig betoogd dat in Amerika het sociaal kapitaal sinds de jaren zestig gedaald is als gevolg van economisch beleid dat mensen uitbuit en tegen elkaar opzet. Dergelijk beleid pleegt een aanslag op het sociaal kapitaal en keert zich op den duur tegen zichzelf: de economie raakt erdoor in een impasse.

2.2 Longitudinale ontwikkelingen: hypothesen

Hoe verdeeld eerdere theoretische studies ook mogen zijn over de conceptualisatie van (informele en formele aspecten van) sociaal kapitaal, als het gaat over de veronderstelde ontwikkelingen in de omvang van het sociaal kapitaal, bestaat er wel enige consensus. Paxton (1999) merkt terecht op dat vele auteurs zich in deze hebben laten inspireren door de klassieke studie van Tönnies' *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887/1957). Tönnies beschreef het ideaaltype van de 'Gemeinschaft' als een samenleving die gebaseerd is op de 'Wesenwille'. Ten diepste wil de mens namelijk participeren in collectiviteiten, in families, buurtschappen en vriendschappen waarin individuen, ondanks allerlei verschillen, een hechte gemeenschap vormen. Dergelijke relaties kiest men niet: ze zijn vanzelfsprekend, totalitair, affectief geworteld en gericht op traditie. Het prototype is de ouder-kindrelatie. De 'Gesellschaft' is gebaseerd op wat Tönnies noemt, de 'Kürwille': de uit zijn natuurlijke verband losgemaakte mens gaat op basis van persoonlijke belangen nieuwe relaties aan. Dergelijke relaties zijn bewust gekozen, partieel, rationeel en op toekomstige doelen gericht. Nisbet (1976) beschouwt deze ontwikkeling tegen de achtergrond van twee revoluties (de Industriële Revolutie en de Franse Revolutie) die convergeren in het proces van individualisering. Het individu werd 'bevrijd' van de beperkingen van voorheen bestaande gemeenschappelijke structuren en raakte 'verzelfstandigd' binnen gezin en gemeenschap. Het werd een wereld op zichzelf. Eenmaal tot norm verheven, werden zelfverzorging en zelfvoorziening de dragende principes van het totale leven en wordt van mensen verwacht dat zij zich autonoom en zelfstandig opstellen (Schnabel, 1999).

Sommige auteurs beschouwen dergelijke ontwikkelingen vooral in een positief licht. Durkheim, die in 1889 een kritische bespreking wijdde aan Tönnies' befaamde boek, koos uitdrukkelijk voor de positievere term 'solidarité organique' om de toekomstige samenleving

te typeren en reserveerde de pejoratieve benaming 'solidarité méchanique' voor de traditionele samenleving. De oude samenleving was een optelsom van gelijkenissen, de nieuwe samenleving is een functioneel geheel van verschillen. Ontegenzeggelijk is er voor het individu meer keuzevrijheid ontstaan (Beck, 1986/1992; Giddens, 1991; Beck & Sopp, 1997). Andere auteurs wijzen ook op de negatieve aspecten van individualisering. Baumeister (1987) laat in een historische analyse zien hoe het *zelf* in de loop der tijden zijn vanzelfsprekendheid verloor, een opgave voor velen en een probleem voor sommigen wordt. Heitmeyer (1997) meent dat individualiseringsprocessen vooral gepaard gaan met crises in de structuur en de regulatie van de samenleving. Daarenboven meent hij dat deze ontwikkelingen vooral gepaard gaan met crises in de sociale cohesie: de gemeenschap van sociale relaties zou op den duur ophouden te bestaan (1997: 'Auflösung von Vergemeinschaftung'). Ook Fukuyama (1999) stelt dat een serieus probleem van de moderne individualistische cultuur daarin bestaat dat 'de gemeenschap' verloren gaat. Op het individuele niveau kan dit leiden tot toenemend egocentrisme en egoïsme, en afnemend altruïsme. Daaruit leiden we, evenals Putnam (1995), *een hypothese* af voor de longitudinale ontwikkeling van dit aspect van sociaal kapitaal: individuen onderhouden in afnemende mate sociale contacten met elkaar.

Daarnaast wijzen andere auteurs op een aantal andere aspecten van individualisering (Hitzler, 1997; Beck-Gernsheim, 1997; Berger, 1997; Vester, 1997). Heitmeyer (1997) meent dat individualiseringsprocessen, meer in algemene zin, gepaard gaan met collectieve desoriëntatie, een aspect dat bij Fukuyama (1999) en Paxton (1999) terugkeert onder de noemer van 'trust', een ander belangrijk aspect van sociaal kapitaal. Zo komen wij tot *de hypothese* dat individuen elkaar in deze individualistische cultuur steeds minder zullen vertrouwen. Zowel Fukuyama (1999) als Paxton (1999) toont empirische evidentie voor deze stelling. Of deze ontwikkeling ook voor Nederland aantoonbaar is, is nog onvoldoende onderzocht.

2.3 Subculturele verschillen: hypothesen

Tot dusverre hebben we, net zoals onze voorgangers op dit domein, sociaal kapitaal primair beschouwd als een geaggregeerd macrokenmerk van de samenleving dat is opgebouwd uit individuele kenmerken. Maar als sociaal kapitaal is opgebouwd uit individuele kenmerken, kan het ook gedesaggregeerd worden naar individuen of naar sociale categorieën van individuen, die van elkaar kunnen verschillen in de mate waarin zij beschikken over sociaal kapitaal. Merkwaardig genoeg is er weinig tot geen theorievorming op dit punt en dus ook geen empirisch onderzoek (Sandefur & Laumann, 1998; Flap, 1999), enkele uitzonderingen daargelaten (De Hart, 1999). Wij trachten deze lacune enigszins op te vullen.

Ten aanzien van kerkelijke gemeenschappen wordt, in de Durkheimiaanse traditie, alom geopperd dat zij 'moral communities' vormen waarbinnen het tot op zekere hoogte goed toeven is (Himmelstein, 1986; Dekker, De Hart & Peters, 1997; Scheepers & Van der Slik, 1998). Religieuze mensen ontmoeten elkaar met enige regelmaat in de kerkelijke gemeenschap, spreken met elkaar, discussiëren met elkaar over allerlei alledaagse problemen, maar ook over politieke en morele kwesties. Zij vormen een sociaal netwerk dat fungeert als een

subcultuur (Peters & Schreuder, 1987; De Hart, 1999). Bekkers (2000) toont aan dat de eerdere bevinding dat frequente kerkgangers meer vrijwilligerswerk verrichten, vooral te verklaren is door hun sociale netwerk. Uit al deze gegevens leiden wij *de hypothese* af dat de lidmaten van denominaties over een grote mate van sociaal kapitaal beschikken. Daaruit leiden wij tevens *de hypothese* af dat het sociaal kapitaal toeneemt naarmate men vaker de kerk bezoekt. De Hart en Dekker (2000) hebben voor een soortgelijke hypothese ten aanzien van lidmaatschappen en vrijwilligerswerk al empirische evidentie laten zien, maar nog niet ten aanzien van de informele aspecten van sociaal kapitaal. Of en in hoeverre er tussen de denominaties verschillen bestaan, is op voorhand moeilijk te beredeneren. Volgens Durkheims suïcidestudie zou men in de katholieke groep meer sociale cohesie mogen verwachten en in protestantse groepen juist minder. Op basis van de recente turbulente ontwikkelingen in de katholieke kerk zou men hierbij weer vraagtekens kunnen plaatsen. De Hart (1999) laat zien dat de verschillen tussen denominaties betrekkelijk gering zijn wat betreft de mate van vrijwilligerswerk, edoch in het voordeel van de gereformeerden. Met iets meer zekerheid zou men kunnen stellen dat de mensen die besloten om de kerk de rug toe te keren, het voortaan moesten stellen zonder dit sociaal kapitaal, en dus *ceteris paribus* over minder sociaal kapitaal gingen beschikken dan degenen die lidmaat bleven van de kerken. Dit gold zeker in de jaren zeventig, toen het proces van secularisatie in een stroomversnelling raakte (Te Grotenhuis, Peters & Scheepers, 1998; Peters, Felling & Scheepers, 2000). Ook deze *hypothese* zullen wij toetsen. Mogelijkerwijs echter is het de kerkverlaters in de loop der tijd gelukt om langs andere wegen sociaal kapitaal te vergaren, al was het maar omdat er steeds meer kerkverlaters zijn gekomen in Nederland.

Met betrekking tot burgerlijke staat is Durkheims beschouwing zeer complex en bovendien is het de vraag of zij nog van toepassing is binnen de huidige context. Allereerst benadrukt hij dat niet zozeer de huwelijkse staat als wel het gezinsverband (het hebben van kinderen) bepalend is voor de mate van sociale integratie (*Suïcide,* editie 1990). Het huwelijk blijkt vooral een normatieve, suïcide-remmende factor voor vrouwen, vooral in gebieden met hoge echtscheidingscijfers, en voor oudere mannen (*Suïcide,* editie 1990). Eenduidige verwachtingen kunnen op basis van deze bevinding niet gegeven worden. Door de bank genomen zouden wij wellicht een hogere mate van sociaal kapitaal bij gehuwden mogen verwachten.

Een *laatste hypothese* valt direct af te leiden uit de in het bovenstaande beredeneerde longitudinale ontwikkelingen inzake sociaal kapitaal. Als er inderdaad een individualiseringsproces gaande is, zullen oudere cohorten meer sociaal kapitaal bezitten dan jongere cohorten. Oudere cohorten zijn immers opgegroeid in cohesievere sociale verbanden, terwijl jongere cohorten zijn opgegroeid in sociale omstandigheden waarin deze individualiseringsprocessen alom hun sporen hadden nagelaten. Putnam (1995: 45-46) gaat zo ver dat hij de cohorten die geboren en opgevoed zijn na de Tweede Wereldoorlog – de babyboomers – verantwoordelijk acht voor de afname van sociaal kapitaal. Dat cohort wordt ook ten onzent wel eens geportretteerd als het cohort dat aan het einde van de jaren zestig, begin jaren zeventig het individualiseringsproces in een stroomversnelling bracht (Kossman, 1978; Abma, 1990;

Blom, 1996). Ook in andere studies worden de problemen van individualiseringsprocessen, van morele desoriëntatie tot en met het stemmen op extreem-rechtse politieke partijen, vooral gezocht bij jongere cohorten (Heitmeyer, 1997). Daarvoor is ook wel evidentie gevonden in Nederland, België en Duitsland (Scheepers, Eisinga & Lammers, 1993; Lubbers, Scheepers & Billiet, 2000; Lubbers & Scheepers, 2000). Daarom zullen wij de hypothese toetsen of oudere cohorten over meer sociaal kapitaal beschikken dan het cohort geboren na de Tweede Wereldoorlog.

Tot slot zouden wij uit de theorievorming van Bourdieu (1985) kunnen afleiden dat sociaal kapitaal de opbrengst van economisch en cultureel kapitaal kan vergroten. Portes (1998) daarentegen meent dat er ook redenen zijn om de relatie tussen deze vormen van kapitaal als wederkerig te beschouwen. In het empirische onderzoek neemt men als indicator voor economisch kapitaal vaak het (gezins-)inkomen of de beroepsgroep en voor cultureel kapitaal vaak opleiding. Teneinde de relaties tussen de diverse aspecten van kapitaal nader te exploreren, nemen wij deze aspecten op als controlevariabelen.

3. Data

De gegevens waaraan de bovenstaande verwachtingen getoetst worden, zijn ontleend aan de reeks data die het Sociaal en Cultureel Planbureau onder de noemer 'Culturele Veranderingen' verzameld heeft (Becker, 1999). Het betreft herhaalde cross-sectionele surveys op basis van aselecte steekproeven ten aanzien waarvan is aangetoond dat zij beschouwd kunnen worden als overwegend representatief voor de Nederlandse bevolking in het betreffende jaar van verzameling, alhoewel er natuurlijk ook afwijkingen tussen de algemene populatie en de onderzoekspopulatie zijn aangetroffen. Wij hebben deze gegevens gescreend met het oog op geldige metingen voor de onderhavige onderzoeksvragen. Van de datasets ten aanzien waarvan wij meenden dat zij meerdere geldige metingen bevatten, van zowel de afhankelijke als onafhankelijke variabelen, hebben wij een zogenaamd 'gepoold' bestand gemaakt om longitudinale analyses te vergemakkelijken. Het gaat om gegevens die zijn verzameld in de periode tussen 1970 en 1998.

4. Meetinstrumenten

4.1 Afhankelijke variabelen: aspecten van en voorwaarden voor sociaal kapitaal

Met name Flap (1999) problematiseert de meting van sociaal kapitaal: er zou geen consensus zijn over een effectieve, betrouwbare en zuinige meting. Snijders (1999) neemt de (netwerkachtige) definitie van Sandefur en Laumann (1998) over en komt tot de stelling dat het gaat om de meting van de mate waarin anderen hulp kunnen bieden, over hulpbronnen beschikken en bereid zijn het individu in kwestie te helpen met die hulpbronnen. Dergelijke complexe data zijn evenwel nog niet beschikbaar, zeker niet over een langere periode. Wij hebben

sociaal kapitaal, in navolging van Paxton (1999), uiteengelegd in meerdere indicatoren waarvoor wel geldige meetinstrumenten bestaan.

Een eerste element heeft betrekking op de sociale contacten die Nederlanders onderhouden. Wij hebben dit element omschreven als een voorwaarde voor of aspect van sociaal kapitaal. Op de eerste plaats hebben wij vragen geselecteerd waarmee bij respondenten is vastgesteld of zij in de week voorafgaande aan het interview, een bezoek hebben gebracht aan familieleden en/of bezoek hebben ontvangen. De antwoorden op deze twee vragen bleken samen te hangen en wij hebben ze in één index gecombineerd. Ten tweede hebben wij soortgelijke vragen geselecteerd ten aanzien van buren. Ook deze antwoorden bleken met elkaar samen te hangen en zijn in een index samengevat. Op beide indexen variëren de scores van 0 (geen enkel contact met de familie of met buren) via 1 (hetzij een bezoek gebracht, hetzij bezoek gekregen) naar 2 (zowel een bezoek gebracht als bezoek gekregen). Een tweede aspect van sociaal kapitaal heeft betrekking op de mate waarin Nederlanders vrijwilligerswerk verrichtten en/of anderen met hulp bijstonden. De informatie uit deze vragen bespreken wij afzonderlijk. Het derde aspect van sociaal kapitaal heeft betrekking op de mate waarin de ondervraagden anderen, in het algemeen, al dan niet vertrouwen ('Je weet tegenwoordig echt niet meer wie je kunt vertrouwen'). Ook deze informatie behandelen wij als een afzonderlijk aspect van sociaal kapitaal. Daarmee menen we, in navolging van Paxton (1999), een verantwoorde basis gevonden te hebben om de omstreden hypothesen van sommige wetenschappers en de globale speculaties van vele anderen aan een empirisch onderzoek te kunnen onderwerpen.

4.2 Onafhankelijke variabelen

Om vast te stellen of mensen al of niet deel uitmaakten van een kerkelijke gemeenschap hebben wij gebruikgemaakt van informatie over de religieuze opvoeding van de respondenten en over hun huidige kerkelijke lidmaatschap. Mensen die niet religieus zijn opgevoed en die op het moment van de ondervraging geen lid van een kerk zijn, bezien wij als een aparte categorie. Dan komen de leden van de grote denominaties (hervormden, gereformeerden en katholieken): mensen die zeggen religieus opgevoed te zijn en die zich momenteel beschouwen als lid. Daarnaast onderscheiden wij de mensen die op enig tijdstip hebben besloten om hun denominatie te verlaten, zogenaamde kerkverlaters: mensen die zeggen weliswaar religieus opgevoed te zijn, maar zich nu niet meer beschouwen als lid. Bij al deze vragen gaat het om de subjectieve definitie van de respondenten evenals bij de vraag naar de sociale klasse waartoe de respondent zich rekent: de arbeidersklasse, de lagere middenklasse, of de hogere (midden)klasse.

Cohorten hebben wij geconstrueerd door de mensen die in een bepaalde periode zijn geboren (tussen 1897 en 1906; tussen 1907 en 1916; tussen 1917 en 1926, tot en met zij die geboren zijn na 1967), bij elkaar te voegen. Omdat wij zuivere en directe, dus gecontroleerde, effecten van deze onafhankelijke variabelen willen presenteren, hebben wij enkele controlevariabelen toegevoegd die mogelijkerwijs samenhangen met de reeds genoemde predictoren: de hoogst genoten opleiding, de huidige burgerlijke staat (mensen die (nog) geen partner hebben, gescheidenen, verweduwden en gehuwden), sekse en urbanisatiegraad.

5. Resultaten

5.1 Longitudinale ontwikkelingen in informele aspecten van sociaal kapitaal

Laten we allereerst nagaan hoe de informele sociale contacten van de Nederlanders zich de afgelopen jaren ontwikkeld hebben. Tabel 1 en 2 geven een overzicht.

Tabel 1: Sociale contacten met familie en kennissen in procenten

Jaar	geen contact	enig contact	veel contact
1975	10,5	26,2	63,4
1986	9,4	28,1	62,5
1996	6,4	24,0	69,6

Tabel 2: Sociale contacten met buren in procenten

Jaar	geen contact	enig contact	veel contact
1975	55,1	23,2	21,7
1986	55,9	25,2	18,9
1996	52,2	25,0	22,9

Uit tabel 1 blijkt dat het percentage Nederlanders dat in het geheel geen contacten heeft met familie en kennissen, in de loop der jaren, van 1975 tot en met 1996, is afgenomen van 10,5 naar 6,4 procent. Het percentage Nederlanders dat veel contacten onderhoudt met familie en kennissen, is enigszins toegenomen van 63,4 procent in 1975 naar 69,6 procent in 1996. Deze ontwikkelingen wijzen niet in de richting die door theoretici werd vermoed en aangegeven. Het mag bovendien vooral opvallend heten dat bijna tweederde van de Nederlanders contact onderhoudt met familie en kennissen. Het percentage Nederlanders dat contacten onderhoudt met buren (zie tabel 2), blijkt beduidend geringer: het schommelt rond de 20 procent. Er is hier echter geen sprake van een toename van het percentage mensen dat helemaal geen contacten onderhoudt met buren. Dat percentage is in de loop der jaren zelfs enigszins gezakt van 55 naar 52 procent.

Bezien we vervolgens hoe de deelname van Nederlanders aan vrijwilligerswerk en onbetaalde hulp zich ontwikkeld heeft volgens deze gegevens.

Het percentage Nederlanders dat zich op de een of andere manier inzet voor de gemene zaak via vrijwilligerswerk, schommelt in de jaren negentig tussen de 26 en 29 procent, een percentage dat wat lager ligt dan volgens een meting met een dagboek (De Hart, 1999). Er is geen sprake van een eenduidige op- of neergaande lijn, hetgeen ook elders op grond van andere gegevens reeds is geconstateerd voor de periode 1975-1995 (Kraaykamp, 1996; De

Tabel 3: Verrichten van vrijwilligerswerk en onbetaalde hulp aan naasten in procenten

Jaar	vrijwilligerswerk	onbetaalde hulp
1993	28,0	23,2
1994	25,7	23,4
1995	29,4	24,0
1996	28,6	20,9
1998	26,2	21,3

Hart, 1999). Hetzelfde geldt voor het percentage Nederlanders dat onbetaalde hulp verricht. Dat percentage schommelt op een iets lager niveau tussen de 21 en 24 procent, maar vertoont evenmin een duidelijke trend. Mocht men hierin toch een trend willen zien, dan kan men met voorbehoud spreken van een geringe afname in vrijwilligerswerk en onbetaalde hulp.

Dan bespreken wij nu de mate waarin Nederlanders vertrouwen hebben in de medemens en wel aan de hand van tabel 4.

Tabel 4: Vertrouwen in de medemens in procenten

Jaar	geen vertrouwen	veel vertrouwen
1970	39,5	42,2
1975	41,9	38,7
1980	37,1	45,7
1985	38,9	40,5
1992	39,7	41,4
1996	36,9	42,2

Het percentage van degenen die zeggen vertrouwen te hebben in de medemens, schommelt tussen de 39 en 46 procent, maar vertoont geen duidelijke trend, in welke richting dan ook. Hoewel het verleidelijk is om in deze schommelingen aanwijzingen te zien voor periode-effecten, willen wij vooral benadrukken dat het gaat om kleine schommelingen.

5.2 Sociaal kapitaal binnen subpopulaties

Wij hebben vastgesteld dat er op het niveau van de populatie vooral sprake lijkt te zijn van stabiliteit in de mate van informele aspecten van sociaal kapitaal in Nederland in de periode van 1970 tot en met 1998. Dit roept de vraag op of en in hoeverre er binnen bepaalde subpopulaties een meer dan gemiddelde hoeveelheid aan sociaal kapitaal, onderscheiden in diverse aspecten, voorradig is of is geweest. Daartoe toetsen wij achtereenvolgens de eerdergenoemde hypothesen. Dergelijke toetsingen hebben we uitgevoerd met multiple

Tabel 5: Sociale contacten met familie en kennissen; sociale contacten met buren; uren besteed aan vrijwillig werk; uren besteed aan onbetaalde hulp aan naasten; vertrouwen in de medemens; parameters van multiple regressieanalyse op gepoolde set (=t>1,96, <0,05)*

Afhankelijke variabelen	Contact familie	Contact buren	Vrijwillig werk	Onbetaalde hulp	Vertrouwen
Onafhankelijke variabelen					
Kerkbezoek	0,032*	0,007	0,052*	0,024*	0,018*
Denominatie					
Nooit lid geweest (ref. cat.)					
Katholiek	0,030	0,001	0,032*	0,027*	-0,064*
Ex-katholiek	0,080	0,069	0,019	0,011	0,066*
Hervormd	0,030	0,071	0,056*	0,020	-0,024
Ex-hervormd	0,146*	0,039	0,032	0,034*	0,011
Gereformeerd	-0,009	0,045	0,049*	0,014	0,125*
Ex-gereformeerd	0,027	0,039	-0,017	0,020	0,136*
Burgerlijke staat					
Geen partner (ref.cat.)					
Gehuwd	0,106*	0,125*	0,042*	0,005	0,026
Gescheiden	0,022	0,095	0,004	0,012	-0,102*
Verweduwd	0,080	0,289*	0,014	-0,250	-0,058
Cohort					
1897-1906	-0,173*	0,108	-0,245	-0,291	-0,063
1907-1916	-0,162*	-0,114	-0,221*	-0,176*	-0,163*
1917-1926	-0,103*	-0,107*	-0,102*	-0,086*	-0,115*
1927-1936	-0,058*	-0,107*	-0,031*	-0,028	-0,069*
1937-1946	-0,051	-0,013	-0,008	0,022	-0,008
1947-1956 (ref.cat.)					
1957-1966	-0,015	-0,116*	-0,057*	-0,060*	-0,060*
1967-	0,125*	-0,027	-0,131*	-0,127*	-0,064
Subjectieve sociale klasse					
Arbeidersklasse	0,024	0,002	0,004	0,014	-0,155*
Lagere middenklasse	0,059	0,003	0,010	0,010	0,010
Hogere middenklasse	0,088	-0,092*	0,049*	-0,044	0,131*
Geen klasse genoemd (ref.cat.)					
Sekse					
Man (ref.cat.)					
Vrouw	0,091*	0,100*	-0,020	0,074*	-0,056*
Opleiding	0,008	-0,027*	0,124*	0,052	0,187*
Grootte woonplaats	0,015*	0,024*	0,047*	0,030	0,037
Verklaarde variantie	3,1%	3,1%	3,1%	2,7%	11,2%
F-waarde	8,5*	5,1*	39,3*	17,8*	55,0*
N	6168	4075	1046	104179	854

regressieanalyse (met dummies: zie Hardy, 1993) zowel op de gegevens van de afzonderlijke jaren als op de gepoolde gegevens. Omwille van de overzichtelijkheid presenteren we enkel de resultaten van de analyses op de gepoolde gegevens.

Laten wij eerst de stelling toetsen of het waar is dat naarmate men vaker ter kerke gaat, men over meer informele aspecten van sociaal kapitaal beschikt. Uit tabel 5 blijkt dat de relatie tussen kerkbezoek en de mate van sociale contacten met familie en kennissen inderdaad significant positief, zij het bescheiden, is (0,032 op de gepoolde gegevens): hoe vaker men naar de kerk gaat, hoe meer sociale contacten men heeft met familie en kennissen. Uit de parameter in de kolom daarnaast blijkt dat het voor de contacten met buren niet uitmaakt hoe vaak men de kerk bezoekt: de desbetreffende parameter is niet significant. Daarnaast vinden wij evenwel wederom een bescheiden positieve regressieparameter (0,052): hoe vaker men ter kerke gaat, des te meer uren verricht men vrijwilligerswerk. Ook is er een samenhang met de uren onbetaalde hulp aan naasten: de mate van kerkbezoek heeft een bescheiden positief effect (0,024 op de gepoolde gegevens). Tot slot treffen wij ook een bescheiden doch significant positief effect (0,018) aan van kerkbezoek op het vertrouwen in de medemens. Op grond van deze bevindingen menen wij te mogen stellen dat de eerste hypothese empirisch niet ontkracht wordt. Nederlanders die in de afgelopen decennia vaker de kerk bezochten, beschikten ook daadwerkelijk over meer sociaal kapitaal.

Uit de resultaten in tabel 5 blijkt dat de verschillen tussen denominaties heel gering en in de meeste gevallen niet significant zijn. Mensen die de Nederlandse Hervormde Kerk hebben verlaten, blijken wat meer contact met de familie te onderhouden dan mensen die nooit lid zijn geweest van een kerk. We treffen geen significante verschillen aan in de mate waarin kerkleden en niet-leden contacten onderhouden met buren. Katholieken, hervormden en gereformeerden blijken wat meer aan vrijwillig werk te doen dan niet-leden. Katholieken en hervormde kerkverlaters verrichten wat meer onbetaalde hulp. Kerkverlaters van katholieke en gereformeerde huize alsook gereformeerde lidmaten blijken iets meer vertrouwen te hebben. Maar al met al menen wij op grond van deze bevindingen te mogen vaststellen dat het lidmaatschap van de een of andere denominatie in de afgelopen decennia geen garantie vormde voor sociaal kapitaal. Wel zou men, indachtig de eerdere vaststelling dat kerkbezoek bijdraagt aan sociaal kapitaal, kunnen concluderen dat het lidmaatschap, weliswaar geen voldoende, maar toch een noodzakelijke voorwaarde daartoe was.

Vervolgens nemen wij in ogenschouw of en in hoeverre het opgenomen zijn in een gezinsverband samenhangt met de mate van sociaal kapitaal. Wij constateren in tabel 5 dat gehuwden meer sociale contacten onderhouden met familie, kennissen en buren dan mensen die geen partner hebben: die parameters zijn significant in enkele jaren van meting (niet getoond) alsook op de gepoolde gegevens. Gehuwden blijken ook significant meer vrijwilligerswerk te verrichten. Maar noch ten aanzien van het aantal uren onbetaalde hulp, noch ten aanzien van het vertrouwen in de mens blijkt dat gehuwden zich onderscheiden van mensen die geen partner hebben. Opmerkelijk, strijdig met onze hypothesen maar toch wel begrijpelijk is dat wij in tabel 5 zien dat verweduwde mensen meer contacten hebben met buren dan mensen zonder partner. Volledigheidshalve merken wij op dat de gescheiden mensen op geen enkel

punt significant verschillen van mensen die (nog) geen partner hebben, behalve ten aanzien van het vertrouwen dat zij koesteren: gescheiden mensen hebben minder vertrouwen. Al met al betekenen deze bevindingen dat wij enige aanwijzingen hebben gevonden dat gehuwden over meer sociaal kapitaal beschikken dan mensen zonder partner.

Vervolgens nemen wij de hypothese onder de loep waarover binnen de individualiseringstraditie betrekkelijk veel consensus lijkt te bestaan: onder jongere cohorten zou het sociaal kapitaal beduidend geringer moeten zijn dan onder oudere cohorten die zijn opgegroeid in cohesievere sociale verbanden, toen het allemaal nog anders en beter was. Daartoe vergelijken wij alle onderscheiden cohorten met het cohort dat is geboren in de naoorlogse jaren, de zogenaamde babyboomers, die volgens Putnam over een relatief lage mate van sociaal kapitaal beschikken. Uit de cohortvergelijking blijkt, in tabel 5, dat oudere cohorten (geboren tussen 1897 en 1936) patroonmatig minder sociale contacten met familie en kennissen onderhouden dan het cohort geboren tussen 1947 en 1956. Alleen het jongste cohort, mensen die zijn geboren na 1967, onderhoudt meer sociale contacten dan het genoemde naoorlogse cohort. Uit tabel 5 blijkt eveneens dat de meeste cohorten, geboren tussen 1917-1926 en 1927-1936 alsook het cohort geboren tussen 1957-1966, significant minder sociale contacten onderhouden met buren dan het naoorlogse cohort geboren tussen 1947-1956. Hetzelfde patroon, maar dan nog wat geprononceerder, treffen wij aan in tabel 5 wanneer wij het aantal uren dat Nederlanders besteden aan vrijwilligerswerk, in ogenschouw nemen: alle cohorten onderscheiden zich, blijkens de negatief significante parameters, in negatieve zin van het naoorlogse cohort (1947-1956), hetgeen wil zeggen dat het laatstgenoemde cohort daaraan de meeste uren besteedt. Datzelfde patroon herhaalt zich wanneer wij het aantal uren besteed aan onbetaalde hulp tussen de cohorten vergelijken. Het wordt saai, maar hetzelfde patroon zien wij nogmaals terug wanneer wij naar het vertrouwen in de medemens kijken. Vrijwel alle cohorten onderscheiden zich in negatieve zin van het naoorlogse cohort, hetgeen wil zeggen dat dit cohort, geboren tussen 1947-1956, verhoudingsgewijs het meeste vertrouwen in de medemens heeft.

Al met al vormen deze bevindingen allerminst de empirische evidentie die wij zouden verwachten op grond van de speculaties van Putnam respectievelijk de individualiseringstheoretici. Op vrijwel alle aspecten die wij hebben onderscheiden aan sociaal kapitaal, steekt het cohort geboren tussen 1947 en 1956 juist positief af, zeker in vergelijking met oudere cohorten. Het is opmerkelijk dat juist het cohort dat nog werd opgevoed binnen 'het traditionele patroon' maar daartegen in opstand kwam, meer sociaal kapitaal lijkt te bezitten dan de oudere generatie. De bevinding dat de jongste cohorten, geboren na 1957, over minder sociaal kapitaal beschikken dan het naoorlogse cohort, is daarentegen conform de verwachtingen van de individualiseringstheoretici. Overigens zal duidelijk zijn, dat hier niet zonder meer sprake hoeft te zijn van cohorteffecten. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat het gaat om een leeftijdseffect. We komen hier in de conclusie op terug.

Tot slot bespreken wij de resultaten met betrekking tot de relatie tussen de factoren die wij als controlevariabelen hebben opgenomen, en sociaal kapitaal. Het valt op dat de mensen die zich rekenen tot de lagere middenklasse, meer sociale contacten blijken te hebben met fami-

lie, kennissen en buren, meer uren vrijwilligerswerk verrichten en meer vertrouwen hebben in de medemens. Deze bevindingen zijn betrekkelijk consistent: ze keren terug in diverse jaren van meting alsook in de gepoolde gegevens, alhoewel ze de grens van significantie niet halen. Dit geldt zeker niet voor opleiding, een variabele die betrekkelijk sterk samenhangt met de klasse waartoe mensen zich rekenen. Het effect van opleiding is negatief op sociale contacten met de buren maar positief op het verrichten van vrijwilligerswerk en het vertrouwen in de medemens. Ten aanzien van sociale contacten met familie en kennissen alsook ten aanzien van het verrichten van onbetaalde hulp treffen wij geen opleidingseffect aan. Ten slotte bespreken wij nog de variabelen sekse en woonplaats. Ook ten aanzien van deze variabelen hebben wij geen expliciete hypothesen gesteld, maar er komen enkele interessante bevindingen naar voren. Vrouwen blijken meer contacten te hebben met familie, kennissen en buren dan mannen, en blijken ook meer uren te besteden aan onbetaalde hulp. Mannen daarentegen hebben meer vertrouwen in de medemens. Tot slot noemen wij de verschillen tussen stad en platteland. Die verschillen zijn zeer bescheiden, maar voorzover ze significant zijn, blijken stedelingen meer sociale contacten te hebben met familie, kennissen en buren, alsook meer uren te besteden aan vrijwilligerswerk. Het beeld dat velen wellicht hebben over het gezelligere en cohesievere platteland, verdient enige nuance.

6. Samenvatting en discussie

Van een tragisch verval van informele sociale verbanden lijkt in Nederland voorlopig geen sprake. Het pessimisme dat bepaalde journalisten en individualiseringstheoretici uitstralen, vindt weinig onderbouwing in het beschikbare longitudinale materiaal, althans voor de periode die wij empirisch in ogenschouw hebben kunnen nemen. In eerdere onderzoekingen van het Sociaal en Cultureel Planbureau kwam reeds naar voren dat Nederlanders geen dalende maatschappelijke of politieke participatie vertonen. Uit de hier geanalyseerde gegevens blijkt dit grosso modo ook te gelden voor het onderhouden van informele contacten, informeel hulpbetoon en algemeen vertrouwen, aspecten die wij indicatief achten voor informele aspecten van sociaal kapitaal. Nergens duiden de gegevens op een snelle of ook maar geleidelijke erosie van informele aspecten van sociaal kapitaal. Op de meeste terreinen is van geen enkele trend sprake. Waar het de familiecontacten betreft is zelfs sprake van een, weliswaar zeer geringe, toename aan contact. Alleen inzake vrijwilligerswerk en onbetaalde hulp is een heel geringe daling te zien. Dat er op dit punt een probleem te verwachten is, blijkt ook uit eerdere onderzoekingen (Dekker & De Hart, 2001). Alleen al het gegeven dat de UNESCO dit jaar heeft uitgeroepen tot het jaar van de vrijwilligers, maakt duidelijk dat het hier om een (wereldwijd) probleem gaat, met name met het oog op de toekomst, en met name voor de jongere generaties. In een recent rapport van de Nederlandse Organisaties Vrijwilligerswerk (*De Generatie @*) komt men tot een vergelijkbare conclusie: jongeren lezen nog liever een boek dan dat ze zich inzetten als vrijwilliger.

De relatie van sociaal kapitaal met cohort is voor toekomstige ontwikkelingen van bijzon-

der belang. De gegevens laten zien dat er sprake is van een curvilineaire samenhang: oudere cohorten en jongere cohorten zijn minder actief als ongeorganiseerde vrijwilligers of in onbetaald hulpverlenend werk. Het is de middengroep die er positief uitspringt, nota bene het cohort waarvan Putnam meende dat bij hen de geringste mate van sociaal kapitaal aanwezig zou zijn. De grote vraag zal zijn of wij hier te maken hebben met een leeftijds- of een cohorteffect. In het eerste geval is er nog geen directe grond voor zorgen: dan komt er wel weer een groep mensen van middelbare leeftijd die contacten onderhoudt met, respectievelijk zorgt voor anderen, terwijl de jongeren dat (even) niet willen en de ouderen dat niet meer kunnen. In het geval dat wij daadwerkelijk te maken hebben met een cohorteffect (het cohort van babyboomers draagt meer bij aan het sociaal kapitaal van de samenleving), zal de teruggang die zich in het vrijwilligerswerk doet gevoelen, een geleidelijker verloop kennen. Er blijft veel onzeker, maar voor de in brede kring gedeelde, weinig genuanceerde opvatting dat de jaren zestig een maatschappelijk verval hebben ingezet (denken we aan uitspraken van kardinaal Simonis en columnist Heldring) vinden wij geen aanwijzingen. Integendeel, de generatie die de toenmalige revolutie droeg, blijkt meer sociaal kapitaal te bezitten dan de generaties die hen voorgingen en die hen volgen. Wanneer het verval heeft ingezet, dan was het in de jaren erna toen de yup ten tonele verscheen, door Jennings en Markus getypeerd als sociaal-progressief maar economisch-conservatief (*ISR Newsletter*, 1986). Er zijn in ieder geval aanwijzingen dat de huidige jeugd slechts aarzelend en op steeds hogere leeftijd maatschappelijk actief wordt (Janssen, 2000). Nader onderzoek lijkt ons op dit punt van groot belang. De zeer recente trend van de hulpvaardige yup, ook wel 'zorgyup' geheten (*Vrij Nederland*, 3 februari 2001), lijkt nog nauwelijks de status van eendagsvlieg bereikt te hebben. Tot zichtbaar sociaal hulpbetoon heeft dit nieuwe verschijnsel naar ons weten niet geleid, maar het is een mooie gedachte dat de jongste generatie nadenkt over de 'marketing tools of charity'.

Kerkbezoekers en in enige mate ook gehuwden beschikken over meer sociaal kapitaal, maar naar denominatie zijn er geen verschillen. Kerkverlaters blijken weinig last te hebben gehad van verlies aan sociaal kapitaal. Blijkbaar is het lidmaatschap van een geloofsgemeenschap geen voldoende voorwaarde voor maatschappelijke activiteit. Wie zich daarentegen actief opstelt in kerkelijk verband, blijkt ook daarbuiten actief. Gehuwden blijken meer sociaal kapitaal te bezitten. Voor sekse en woonplaats zijn er kleine schommelingen geconstateerd. Wij moeten vaststellen dat er weinig ruimte is voor een Durkheimiaanse interpretatie, die gegeven haar complexe karakter al weinig overtuigend aandeed, van de huidige ontwikkelingen.

Opmerkelijk is de bevinding dat wij nauwelijks effecten hebben kunnen vaststellen van opleiding op sociaal kapitaal. Daarentegen hebben wij wel de bevinding gedaan dat met name de mensen die zich rekenen tot de middenklasse, over wat meer sociaal kapitaal beschikken. Tegen de achtergrond van Bourdieus (1985) theorie over de relaties tussen de diverse kapitaalvormen is het mogelijkerwijs zo, dat juist deze klasse (subjectief gedefinieerd) meer dan anderen investeert in sociaal kapitaal teneinde daarmee uiteindelijk ook andere vormen van kapitaal te genereren.

Er is, zo mogen we alles overziende concluderen, enig opwaaiend stof te zien, maar van een aardverschuiving is in de Nederlandse polder geen sprake. De wereld vergaat wellicht,

maar ten onzent gaat dat zo geleidelijk dat het voorlopig niet te merken is. Zonder twijfel is er sprake van sociale veranderingen op diverse terreinen (in waarden en religieuze opvattingen en wat dies meer zij), maar ook die veranderingen blijken (zie Felling, Peters & Scheepers, 2000), een zeer geleidelijk verloop te kennen. Als wij onze zegeningen goed geteld hebben, dan mogen wij vaststellen dat Nederland beschikt over een relatief stabiel sociaal kapitaal.

Noot

1. Peer Scheepers is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar verbonden aan de Sectie Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Jacques Janssen is hoogleraar cultuur- en godsdienstpsychologie aan dezelfde universiteit. Correspondentieadres: Sectie Sociologie, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen.

Literatuur

Abma, R. (1990). *Jeugd en tegencultuur, een theoretische verkenning.* Nijmegen: SUN.

Baumeister, R. (1987). How the self became a problem: a psychological review of historical research. *Journal of Personality and Social Psychology, 52,* 163-170.

Beck, U. (1986/1992). *Risk society, towards a new modernity.* London: Sage.

Beck-Gernsheim, E. (1997). Stabilität der Familie oder Stabilität des Wandels? In U. Beck en P. Sopp (Red.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus* (pp. 65-80). Opladen: Leske und Budrich.

Beck, U., & Sopp, P. (1997). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus.* Opladen: Leske und Budrich.

Becker, G. (1964). *Human capital.* New York: National Bureau of Economic Research.

Becker, J. (1999). Dr. C. Middendorp and the longitudinal study of attitudes. In H. De Witte & P. Scheepers (Eds.), *Ideology in the Low Countries.* Assen: Van Gorcum.

Bekkers, R. (2000). Kerklidmaatschap en participatie in vrijwilligerswerk; een kwestie van psychologische dispositie of sociale organisatie? *Sociologische Gids, 47,* 268-292.

Blom, J. (1996). *Burgerlijk en beheerst, over Nederland in de twintigste eeuw.* Amsterdam: Balans.

Brehm, J. & Rahn, W. (1997). Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Science, 41,* 999-1023.

Bourdieu, P. (1985). Forms of Capital. In J.G. Richardson. *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). New York: Greenwood Press.

Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology, 94,* 95-120. *De Generatie@* (2001) Nederlandse Organisaties voor Vrijwilligerswerk. Utrecht.

Dekker, G., Hart, J. de & Peters, J. (1997). *God in Nederland 1966-1996.* Amsterdam: Anthos.

Dekker, P. (1999). De civil society als kader van onderzoek. In P. Dekker (Red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (pp. 15-32). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. & Hart, J. de (1999). Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer. *Tijdschrift voor Sociologie, 20,* 303-332.

Dekker, P. & Hart, J. de (2001) Vrijwilligerswerk. In A. Burger & P. Dekker (Red.) *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief* (pp. 121-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Durkheim, E. (1897). *Le suicide: Étude de sociologie.* Paris: Alcan.

Flap, H. (1999). Creation and returns of social capital, a new approach. *La Revue Tocqeville, 20,* 5-26.

Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (2000). *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw, empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses.* Assen: Van Gorcum.

Fukuyama, F. (1995). *Trust: the social virtues and the creation of prosperity.* New York: The Free Press.

Fukuyama, F. (1999). *The great disruption. Human nature and the reconstitution of social order.* New York: The Free Press.

Grotenhuis, M. te, Peters, J. & Scheepers, P (1998). Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995. *Sociale Wetenschappen, 43,* 5-32.

Giddens, A. (1991). *The consequences of modernity.* Cambridge: Polity.

Hardy, M. (1993). *Regression with dummy variables.* Newbury Park/London/New Delhi: Sage.

Hart, J. de (1999). Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal. In P. Dekker (Red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (pp. 207-248). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hart, J. de, Dekker, P. (1999). Kerkelijkheid en maatschappelijke participatie. *Tijdschrift voor Sociologie, 20,* 367-394.

Heitmeyer, W. (1997). *Was treibt die Gesellschaft auseinander?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Himmelstein, J. (1986). The social basis of anti-feminism: religious networks and culture. *Journal for the Scientific Study of Religion, 25,* 1-15.

Hitzler, R. (1997). Der Vorhang im Tempel zerreisst...: Orientierungsproblemen im Übergang zu einer anderen Moderne. In U. Beck & P. Sopp (Red.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus* (pp. 49-64). Opladen: Leske und Budrich.

Janssen, J. (1994). *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis.* Utrecht: De Tijdstroom.

Janssen, J. (2000). De uitstelgeneratie. In *De uitstelgeneratie. Jongeren in Neverland* (pp. 26-52). Tilburg: PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant.

Komter, A., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving, een verkennende studie naar solidariteit en cohesie.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lane, R. (2000). *The loss of happiness in market democracies.* New Haven, CT: Yale University Press.

Lubbers, M., Scheepers, P. & Billiet, J. (2000). Multilevel modelling of Vlaams Blok; individual and contextual characteristics of the Vlaams Blok vote. *Acta Politica, 35,* 363-398.

Lubbers, M., & Scheepers, P. (2000). The electorate of the German Republikaner, their individual and contextual characteristics. *The European Journal of Political Research, 38,* 63-94.

Nisbet, R. (1976). *The sociological tradition.* London: Heinemann.

Peters, J. & Schreuder, O. (1987). *Katholiek en Protestant, een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen.* Nijmegen: ITS.

Peters, J., Felling, A. & Scheepers, P. (2000). Individualisering van godsdienst en levensbeschouwing. In A. Felling, J. Peters, & P. Scheepers (Red.), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw, empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses* (pp. 49-96). Assen: van Gorcum.

Paxton, P. (1999). Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment. *American Journal of Sociology, 105,* 88-127.

Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology, 24,* 1-24.

Putnam, R. (1995). Bowling alone. America's declining social capital. *Journal of Democracy, 6,* 65-78.

Putnam, R. (2000). *Bowling alone.* New York: Simon & Schuster.

Sandefur, R., & Laumann. E. (1998). A paradigm for social capital. *Rationality and Society, 10,* 481-501.

Scheepers, P., Eisinga, R. & Lammers, J. (1993). Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992, een toets van twee theorieën. *Mens en Maatschappij, 68*, 362-386.

Scheepers, P., & Slik, F. van der (1998). Religion and moral attitudes; effects of individual, spousal and parental characteristics. *Journal for the Scientific Study of Religion, 37*, 678-691.

Schnabel, P. (1999). *Individualisering en sociale integratie.* Nijmegen: SUN.

Snijders, T. (1999). Prologue to the measurement of social capital. *La Revue Tocqeville, 20*, 27-44.

Sociaal en Cultureel Planbureau (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Stolle, D. (1999). Onderzoek naar sociaal kapitaal, naar een attitudinale benadering. *Tijdschrift voor Sociologie, 20*, 247-282.

Tönnies, F. (1887/1979). *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Vester, M. (1997). Soziale Milieus und Individualisierung. In U. Beck & P. Sopp (Eds.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus* (pp. 99-124). Opladen: Leske und Budrich.